

MARIA DOLORS GARCIA RAMON*

GÈNERE, ESPAI I SOCIETAT:
UNA PANORÀMICA DE LA GEOGRAFIA
INTERNACIONAL A FINALS DELS ANYS 90

RESUMEN

En este artículo se hace un balance de la geografía del género a finales del siglo XX tanto desde una perspectiva teórico-metodológica como desde la perspectiva de la repercusión que ha tenido a nivel internacional. En primer lugar, se presenta la evolución de los diferentes paradigmas que la geografía del género ha utilizado hasta el momento actual, y, en segundo lugar, se analiza la repercusión internacional que ha tenido a través del estudio bibliométrico de las publicaciones en revistas académicas de geografía. Se observa que la geografía del género ha contribuido de forma substancial al debate teórico-metodológico de la geografía; asimismo, se detecta que, a pesar de la gran influencia que en sus orígenes tuvo la geografía anglosajona, actualmente están emergiendo diferentes modelos regionales de practicar los estudios de género. Y este proceso contribuirá a que la geografía del género (o geografías del género) sea/n más abierta/s, y, en definitiva, más enriquecida/ra/s para la geografía en general.

ABSTRACT

This article offers an overview of the theoretical and methodological developments of gender geography at the end of this century as well as its impact in the arena of international geography. First, an evolution of the different paradigms is offered and, then, the international impact is studied through a bibliometrical analysis of the articles and book reviews published in the academic journals of geography. On one hand it is clear that gender geography has greatly contributed to the recent theoretical debate in geography, and, on the other, it has been remarked that different regional models emerge in spite of their common roots in Anglosaxon feminist geography. This process will lead to a more plural gender geography which in turn will eventually result in a greater openness of geography itself.

La consolidació en els últims deu anys dels estudis de gènere en la geografia internacional és un fet destacat en la història de la nostra disciplina però s'hi observa una diferència molt gran segons els països i les grans regions del món (MONK,1996). Als paï-

* Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.

sos anglosaxons (que és on es van originar fa quasi vint anys) el seu desenvolupament ha anat molt enllà, tant des d'una perspectiva teòrica com metodològica, però als països llatins per exemple la "normalització" de l'enfocament de gènere en la practica de la nostra disciplina és encara una assignatura pendent (CORTESI, 1996). Fins fa poc, es considerava la societat i el territori com un conjunt neutre, asexual i homogeni; és veritat que tot sovint es tenien en compte les diferències de classe, però sense plantejar les importants diferències que existeixen entre homes i dones en la utilització de l'espai i de l'entorn. Però la situació ja està canviant a casa nostra i a altres llocs, i si bé es cert que la geografia ha incorporat amb retard l'enfocament de gènere, també ho és que la seva expansió i acceptació ha estat molt ràpida en comparació amb el que va passar en altres disciplines.

La finalitat d'aquest article és fer un balanç de la geografia del gènere a finals del segle XX tant en el seu vessant teòric-metodològic com des d'una perspectiva de l'abast internacional que ha tingut fins ara. Per tant, l'objectiu és doble, en primer lloc, presentar l'evolució dels diferents paradigmes utilitzats per la geografia del gènere fins el moment actual, i, en segon lloc, analitzar la repercussió que ha tingut a través de l'estudi del volum i temàtica de les publicacions (ja que crec que és un bon indicador per a mesurar el seu impacte acadèmic i el seu abast internacional); en aquesta segona part posaré un èmfasi especial en l'anàlisi regional de les publicacions per grans àmbits territorials, culturals o lingüístics. En efecte, sobre aquest tema s'han publicat nombrosos estats de la qüestió al món anglosaxó (BONDI, 1990; PRATT, 1992; MCLIBWELL, 1993a, 1993b; ROSE, 1994; CHOUINARD *et al.*, 1995; JONES III, *et al.*, 1997) però acusen una mancança notòria, i és que es basen només en la recerca que es porta a terme al món anglosaxó i, amb alguna interessant excepció (PEAKE, 1989), s'obliden quasi per complet de la realitzada en altres àmbits culturals i lingüístics (CORTESI, 1996; FOSBERG, 1996; SABATÉ & TULLA, 1992; SABATÉ, *et al.*, 1995). De fet, donen per suposat que la recerca que es porta a terme en la temàtica de gènere a l'àmbit anglosaxó "representa" tot el que s'està fent avui en dia a la geografia internacional. Però en geografia el lloc compta (MONK, 1996), i més encara si recordem que la geografia feminista precisament ha insistit en el fet que s'ha de donar prioritat a l'estudi de les diferències (WGSG, 1997) i que el coneixement s'ha de "situar" (HARAWAY, 1995).

GEOGRAFIA I GÈNERE: APORTACIONS DES DE DIFERENTS PARADIGMES

Cap a una definició de la geografia del gènere

S'ha definit la geografia del gènere com la que "examina les formes en què els processos socioeconòmics, polítics i ambientals creen, reproduïxen i transformen, no només els llocs on vivim, sinó també les relacions socials entre els homes i dones que viuen allí, i a la vegada, també estudia com les relacions de gènere afecten aquests processos i les seves manifestacions en l'espai i en l'entorn" (LITTLE, *et al.*, 1988, p. 2) (cal aclarir aquí que el terme "gènere" es refereix a les diferències originades socialment i culturalment entre el femení i el masculí, mentre que el terme "sexe" es refereix a les diferències biològiques entre home i dona). Ana Sabaté, en un excel·lent manual sobre el tema en castellà, defineix la geografia feminista com "aquella que incorpora les aportacions teòriques del feminisme a l'explicació i interpretació dels fets geogràfics" (SABATÉ, *et al.*, 1995, p. 16). Cal dir que en el món anglosaxó els termes "geografia feminista" i "geografia del gènere" són pràcticament intercanviables; en canvi, al països llatins la geografia feminista té una connotació més militant i la geografia del gènere una connotació més acadèmica.

El que és cert és que la geografia del gènere (i/o geografia feminista) van molt més enllà que l'anomenada "geografia de les dones" en la que simplement s'estudiaven les dones però, en canvi, no es tenia en compte la construcció social del gènere (WGSG, 1984; BOWLBY, 1989). I encara més, avui en dia esta clar que la geografia del gènere no ha de ser només cultivada per les dones i estudiar només les dones (tot i que no es nega que no fos necessari en una etapa inicial) sinó que els estudis actuals més interessants i innovadors posen èmfasi en l'estudi comparatiu dels rols de gènere assignats tant a homes com a dones (COUTRAS, *et al.*, 1989). I cal dir també que no només és important que s'inclouguin els homes com a objecte d'estudi, sinó que també ho és que ells mateixos investiguin en aquesta temàtica, cosa que ja esta succeint sortosament en els últims anys.

El punt de partida: del paradigma positivista a la crítica radical

En la breu història d'aquest enfocament s'han fet servir diversos paradigmes geogràfics i és evident que aquest fet reflecteix l'evolució metodològica de la nostra disciplina (GARCIA RAMON, 1989; PEAKE, 1989)¹. La geografia teòretico-quantitativa, degut a un interès excloent per les regularitats espacials i a una particular obsessió per l'objectivitat i la neutralitat, va deixar de banda molts temes relacionats amb el canvi social. Gràcies a la geografia de la percepció que va obrir les primeres esclatxes en el paradigma positivista es van portar a terme els primers treballs sobre el comportament específic de les dones respecte a l'espai. Es centraven simplement en la constatació de les diferents pautes de desplaçament entre homes i dones ja es tractés del viatge al treball, o l'accés als serveis etc., tot sovint utilitzant el model espai-temps de Hägerstrand (HANSON & HANSON, 1980; PALM *et al.*, 1984; CLOS, 1986; DÍAZ, 1989; ROSE, 1993; PRAT, 1997). En els estudis del viatge al treball arreu del món es constata que les dones no només tendeixen a viatjar menys que els homes sinó que fan trajectes més curts, i a més a més utilitzen els transports públics molt més sovint. Però hi ha diferències entre les dones i J. Fagnani (1988) demostra per l'àrea metropolitana de París que la distància al treball esta molt condicionada pel nombre de fills, essent aquest factor de més pes entre les dones que tenen pocs estudis. En aquest tipus d'estudi (més de caire teòretico-quantitatiu que es podria classificar com "geografia de les dones") el més important era fer visible la vida de les dones i el seu limitat accés a l'espai i a l'entorn sense entrar en l'estudi de les relacions de gènere.

Però ja en la segona meitat dels setanta es va intentar anar més enllà en la recerca d'un marc teòric per a comprendre (i no només descriure) les desigualtats entre homes i dones en relació a l'espai i l'entorn. Una bona part de l'esforç es va centrar en el desenvolupament de categories marxistes d'anàlisi i les relacions capitalistes van identificar-se com una causa important d'aquesta desigualtat, sobre tot com un factor que l'agreuja (BOWLBY, 1989; VAIUO, 1995). Es van plantejar les relacions de gènere dins del marc conceptual més ampli de les relacions socials i es va explicar la subordinació de la dona sobre una base materialista, la de la capacitat reproductora. Aquest enfocament va ser molt important a Gran Bretanya, a l'entorn del Grup de Treball sobre Gènere de l'Institut de Geògrafs Britànics, fundat el 1982 i que va tenir un paper cabdal en el desenvolupament

¹ De fet, la presentació cronològica dels paradigmes només té sentit des d'una perspectiva didàctica ja que en la realitat es superposen en el temps (i encara més en la geografia del gènere). A més, el model d'en Kuhn del canvi de paradigmes esta en crisi, ja que la idea que els canvis es produeixen de forma sobtada i que es parteix d'una *tabula rasa* és molt difícil d'admetre (GARCIA RAMON, 1983).

d'aquesta perspectiva. És cert que la geografia marxista posava més èmfasi en l'estudi de l'esfera de la producció que en la de la reproducció- que és on les dones són més visibles- però també és cert que les geògrafes britàniques van fer un esforç molt important per tal d'adaptar les categories marxistes als estudis de gènere. Un dels gran temes en què s'han centrat els treballs d'aquesta línia ha estat l'anàlisi de la ocupació femenina. D'aquesta manera s'ha pogut constatar com la mà d'obra femenina ha resultat particularment atractiva per aquelles empreses que buscaven espais per a processos de treball poc qualificats i mal remunerats d'ensamblatge o activitats rutinàries, i les dones han sigut una font de mà d'obra no especialitzada (almenys en teoria), barata, flexible i dòcil. L'enfocament materialista i el concepte de classe van resultar ser molt eficaços per a explicar aquesta subordinació de la dona en el mercat de treball en llocs i èpoques molt diferents, tant a l'Anglaterra del XIX i XX (MCDOWELL & MASSEY, 1984), com a Grècia als anys 70 (HADJIMICHALIS & VAIYOU, 1987), al Portugal actual (ANDRÉ, 1989) o a Papúa-Nova Guínea (FAHEY, 1989).

La recerca sobre el treball femení remunerat va implicar l'estudi dels vincles entre el treball domèstic de la dona i la seva situació al mercat de treball, i va portar, així, a l'exploració del concepte de patriarcat, concepte sobre el que no s'havia insistit gaire en un primer moment (FOORD, *et al.*, 1986; MCDOWELL, 1986; KOFMAN, 1988). La dèbil posició de la dona en el mercat de treball ajuda a la concentració i segregació de l'ocupació en uns sectors determinats, generalment molt poc qualificats (MONK & HANSON, 1989). De fet aquesta segregació esta en la base de la baixa qualificació i els baixos salaris que tenen les dones. Per tant es va destacar el paper essencial que juga la llar (*household*) en la perpetuació del nostre sistema socioespacial, i es defensa pels estudis de gènere un enfocament integrador del món del treball i el món de la llar que permeti recuperar un concepte més ampli de treball que inclogui no només el remunerat (que té valor de canvi) sinó també el treball anomenat "invisible", que només té valor d'ús però que és crucial per a la pervivència del sistema social (SOLSONA, 1989; BENERIA, 1992). Aquest enfocament integrador és una aportació molt innovadora perquè permet trencar les barreres tradicionals (i artificials) entre el que es podria anomenar la geografia econòmica (l'estudi de la producció) i la geografia social (geografia de la distribució i del consum, molt més lligada a l'esfera de la reproducció) (HANSON, 1992; HANSON & PRAIT, 1995). Alguns treballs a casa nostra permeten adonar-nos de la rellevància metodològica d'aquesta perspectiva integradora de la llar i el treball i així s'ha pogut fer "visible" el treball de la dona rural en general (SABATÉ, 1993) i, en particular, el de la dona pagesa en el sí de l'explotació familiar, que no deixa de ser important en la majoria de les regions estudiades (CÀNOVES, 1995; GARCIA RAMON, 1995).

La contribució de la geografia humanística i el debat postmodernista

La geografia cultural-humanística també va influenciar a partir de finals dels setanta els estudis de gènere, sobre tot als Estats Units, i va posar l'èmfasi en el paper que les experiències, sentiments i percepcions juguen en l'anàlisi geogràfica; i tot sovint els anàlisis es van centrar en l'estudi de l'espai privat, l'espai quotidià i l'espai domèstic així com l'adscripció tradicional de les dones al espais dits "privats" i els homes als "públics" (GARCIA BALLESTEROS, 1986). Sovint es va posar l'accent en la diversitat cultural de les dones i a partir de les contribucions de la psicoanàlisi s'arriba a plantejar que les vies de coneixement i comprensió per a les dones són qualitativament diferents de les dels homes

(tot i que algunes d'aquestes aportacions s'aproximen una mica a posicions essencialistes) (HARDING, 1993). Els conceptes de lloc i d'identitat són bàsics en molts d'aquests treballs; es tracta d'estudiar com les dones s'identifiquen amb els llocs, què valoren de l'entorn, com expressen els seus sentiments sobre els llocs, quin tipus de llocs creen les dones i com la configuració dels llocs pot tenir en compte les dones. L'estudi del paisatge també és fonamental i s'examina la diversitat de respostes i experiències que experimenten les dones segons, per exemple, l'ètnia, la classe i l'edat. S'han portat a terme treballs sobre paisatges i situacions molts diversos, per exemple, la comparació entre la valoració del camp i els espais oberts de la ciutat per part de les immigrants asiàtiques a Londres i per part de les angleses blanques (BURGUSS, *et al.*, 1987), i l'excel·lent treball sobre el paisatge desèrtic del sud-oest dels EEUU en el que es planteja la qüestió de les relacions entre el sentit d'identitat de les dones (indo-americanes, hispano-xicanes i angloamericanes) i el paisatge en un context multicultural (NORWOOD & MONK, 1987). És interessant constatar que s'amplia el concepte tradicional de paisatge geogràfic -tradicionalment el paisatge exterior- per a incorporar els àmbits interiors, en particular la llar i així poder aprendre com les dones creen paisatges i com expressen el sentit personal de lloc i d'identitat (PRATT, 1981; FOLGUERA, 1982).

Ja en la dècada dels 90 el postmodernisme, el postcolonialisme (CABALLÉ, 1997) i l'anomenat "gir cultural"² són a la base de moltes de les discussions teòriques de la geografia, i és ben cert que la geografia del gènere ha estat pionera en la introducció del debat postmodernista en la disciplina (WGSG, 1997). De fet, la geografia feminista i el postmodernisme comparteixen una visió crítica del pensament occidental i de les seves pretensions totalitzadores i universals, i no creuen en l'existència d'un coneixement "real" que sigui universal, neutral, objectiu i producte exclusiu de la raó i de la lògica. Des d'aquesta perspectiva metodològica, totes les categories d'anàlisi s'han de "deconstruir" i s'han d'adaptar als diferents llocs i circumstàncies; i la geografia del gènere té una llarga experiència (obligada) de "deconstrucció" (GILBERT, 1987; BONDI, 1990). Per exemple, el concepte de classe social s'ha hagut d'adaptar a contextos culturals molt diversos en els que hi havien relacions patriarcalcs de tipus molt diferent. Així mateix s'han incorporat les idees de la teoria de la diferència, i les noves posicions teòriques inviten a l'estudi de la complexitat de les experiències de vida de les "dones" (i no de la "dona"); també ens inviten a combinar en les nostres anàlisis la dimensió de gènere (que és aplicable tant a les dones com als homes) amb altres causes de la diferència, com poden ser l'ètnicitat, la classe social, la sexualitat o la nacionalitat (MONK & GARCIA RAMON, 1996; CABALLÉ, 1997). La discussió sobre la diferència i sobre el significat del llenguatge i el context ha impulsat la geografia del gènere a plantejar-se la qüestió de la identitat i la representació, temes estrella, per altra banda, de la geografia de finals de segle (JONES, *et al.*, 1997). També s'ha abordat els temes de la sexualitat i la masculinitat i la seva representació (MASSEY, 1995), i un exemple pioner en aquesta línia va ser un treball sobre la política cultural de la masculinitat on s'estudia la construcció social de gènere entre homes i dones en diferents contextos històrics i regionals (JACKSON, 1991).

També cal dir que el gir cultural i el postmodernisme ha revifat el debat metodològic en la geografia en general i en la geografia feminista en particular (tema en el que no

² Per a documentar-se breument sobre el "gir cultural" o "nova geografia cultural" veure una nota meua: "Canvi o continuïtat en la geografia cultural: notes a l'entorn de *Cultural Turns/Geographical Turns* (Oxford, setembre 1997)", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 34, 1999. Si es vol ampliar el tema, aquest mateix número dedica un dossier monogràfic molt complet al tema de la nova geografia cultural.

m'estendré, ja que hi ha dedicat un article d'aquest mateix número, però cal dir que és essencial quan es parla d'aquest enfocament de la geografia). Tot sovint, en cercles feministes, s'ha afirmat que la investigació racional, quantitativa i objectiva està lligada a la masculinitat i que la "tova", qualitativa i emocional, està més lligada a la feminitat. Però s'ha de dir que l'opinió actual més estesa en geografia (KARSTEN, *et al.*, 1991-1992; MCDOWEL, 1992) -afuada probablement pel debat postmodernista-és que cal deixar de banda aquestes concepcions dualistes (i d'adscripció rígida als gèneres) i que s'han de crear estructures mentals noves que no siguin oposicionals perquè l'únic que és important en l'elecció del mètode és el rigor d'anàlisi i els objectius de l'estudi (*Professional Geographer*, 1994,1995). Així, es podria dir que en geografia del gènere actual no existeix un mètode feminista d'anàlisi, encara que en la pràctica s'hi observi un biaix clar cap els mètodes qualitatius i intensius (BAYLINA, 1997). I és també cert que la geografia del gènere ha estat pionera en la re-descoberta recent dels mètodes qualitatius en la disciplina, fet que en altres ciències socials ja s'havia donat amb anterioritat. Aquest biaix observable en favor dels mètodes qualitatius es deu a diferents factors. Per una banda, és ben bé cert que els mètodes quantitativs s'han adscrit a un model positivista de ciència, els principis del qual, de neutralitat i objectivitat, són difícilment conciliables amb el projecte feminista. Per altra banda, les dades estadístiques (que són les que estan a la base d'aquests mètodes) tot sovint no desagreguen per sexe o no ofereixen els matisos necessaris per a una anàlisi des de la perspectiva de gènere. Per exemple, molts censos només donen informació sobre el treball remunerat i no sobre el denominat "invisible", majoritàriament portat a terme per les dones. A més, tot sovint només els mètodes intensius o qualitatius ofereixen la possibilitat d'estudiar processos socials poc estandaritzats i treballats, com és el cas de molts dels temes que s'estudien des d'una perspectiva de gènere.

De fet es pot afirmar que la geografia del gènere ha contribuït de forma molt substancial al debat teòric i metodològic de la geografia de finals de segle i d'aquesta manera pot ajudar a fer que la geografia sigui capaç d'enfrontar-se i abordar els reptes que se li plantegen a principis del tercer mil·lenni, entre ells el d'una societat més pluralista i més igualitària en la relació entre els gèneres.

"SITUANT" ELS ESTUDIS DE GÈNERE EN LA GEOGRAFIA INTERNACIONAL:
UN BALANÇ BIBLIOMÈTRIC

En aquesta segona part de l'article voldria calibrar l'impacte de la perspectiva de gènere en la geografia acadèmica a través de les publicacions. Avui en dia es pot observar que els estudis de gènere en geografia han assolit un volum de publicacions molt notori, per la qual cosa ja es pot dur a terme una anàlisi de tipus bibliomètric. I si bé és cert que una gran part de les publicacions són anglosaxones (ja que és on primer es van desenvolupar aquest estudis), també ho és que cada vegada es publica més sobre el tema arreu del món. Per tant l'anàlisi que aquí presento és una anàlisi "situada" que intenta fer un balanç regional de les publicacions perquè, com ja he dit anteriorment, el lloc compta en geografia i més en la geografia feminista (WGSG,1997).

L'estudi en què es basa aquesta segona part de l'article es centra en el període 1985-1996. Per una banda al 1985, l'enfocament de gènere ja estava prou establert com per tenir un nombre suficient de publicacions anuals que permetessin una anàlisi bibliomètrica. Per altra banda, la data inicial es situa uns anys abans de la creació, el 1988, del Grup

d'Estudi sobre Geografia i Gènere al Congrés Internacional de Sidney i per tant permet veure els seus efectes. La data final és la del Congrés Internacional de La Haia on vaig presentar uns primers resultats³. Cal dir que també s'ha estudiat el període entre 1971 i 1984 per tal d'ampliar la perspectiva de l'anàlisi però en aquest article, si no dic el contrari o ho especifiqui, em refereixo al període 1985-1996.

Les revistes estudiades i autoria de les referències

Els materials de base utilitzats són els articles publicats en revistes acadèmiques geogràfiques; no inclou llibres o capítols de llibres perquè, tal com he mencionat anteriorment, no són un indicador adequat per a detectar l'aparició de nous temes i de nous enfocaments, que normalment es detecten amb antelació a través dels articles. També es van incloure les ressenyes de llibres, ja que són un termòmetre sensible de les noves temàtiques. M'he centrat en revistes explícitament de geografia -o bé que tinguessin un bon nombre de geògrafs o geògrafes al consell editorial- perquè l'objectiu era observar l'impacte en la geografia acadèmica. En total es van examinar 178 revistes (la majoria d'elles a la hemeroteca de la Universitat Autònoma de Barcelona) i es van trobar publicacions sobre gènere a 75 d'elles. Aquestes revistes es publiquen a 23 països i en 12 llengües diferents (35 revistes en anglès, 10 en francès, 9 en castellà, 4 en alemany, 3 en holandès, 2 en català, en noruec i en portuguès, i una en danès, suec, finlandès i italià). Per a tot el període s'han trobat un total de 1.082 referències (776 articles i 306 ressenyes de llibres). Pel període 1985-96 el total de referències trobades és de 976, de les que 688 són articles i 288 ressenyes de llibres.

Com ja he anat dient el lloc de publicació compta, i per tant s'ha considerat oportú agrupar les revistes segons llengües i àrees culturals (Quadre 1). Un primer grup (32 revistes) està constituït pel que he anomenat **Revistes de parla anglesa** i que es publiquen a països de parla anglesa. Un segon grup (19 revistes) s'anomena **Revistes de parla francesa i/o publicades a l'àrea mediterrània** i inclou tant les que es publiquen a França o al Canadà francès així com les dels països mediterranis. Un tercer grup (14 revistes) el formen les **Revistes publicades a països escandinaus i a Europa central** (Alemanya, Suïssa, Holanda i República Txeca). Un últim grup més miscel·lani (que a falta de millor nom l'he anomenat **Revistes publicades a països del Tercer Món**) inclou 10 revistes que es publiquen a Amèrica Llatina o al Sud asiàtic.

En relació a l'autoria de les referències, normalment se suposa que només les dones treballen en temes de gènere; però això ja no és cert, sobretot en alguns àmbits regionals. A nivell global, el 80% dels articles i ressenyes van signats efectivament per dones (Quadre 2), però les dades són força diferents segons els grups de revistes. Per exemple, a les revistes en francès i del Mediterrani- i encara més a les dels països del Tercer Món- les dones tenen uns percentatges molt alts de participació en l'autoria; però, en canvi, als països nòrdics i centre-europeus, per exemple, el percentatge d'homes que signen les ressenyes arriba al 38%.

³ L'anàlisi bibliomètrica es basa en una conferència plenària impartida per Maria Dolores García Ramon amb el títol de "Geography and Gender. The State of the Art" al Congrés Internacional de Geografia de La Haia del 1996 i que es va fer en el marc d'un projecte de recerca finançat per DGICYT PB-93/0551 i PB-96/1135. S'ha d'agraciar, molt en particular, la gran ajuda d'Alba Caballé en la recollida i l'elaboració de les dades de base i també la d'Anna Ortiz. Per una informació més detallada sobre el tema es pot consultar: García Ramon, M.D & Caballé, A. "Gender, place and international geography: the emergence of different regional models in gender geography", *Gender Institute Discussion Papers*, London School of Economics, nº 7, novembre 1998.

Quadre 1. Revistes agrupades per regions (1985-1996)

Revistes de parla anglesa	Total referències
- <i>Gender, Place and Culture</i> (Regne Unit)	78
- <i>Environment and Planning D: Society and Space</i> (Regne Unit)	65
- <i>The Professional Geographer</i> (EEUU)	53
- <i>Journal of Rural Studies</i> (Regne Unit)	45
- <i>Area</i> (Regne Unit)	41
- <i>Antipode</i> (EEUU)	39
- <i>Environment and Planning A</i> (Regne Unit)	38
- <i>Geoforum</i> (Regne Unit)	33
- <i>Progress in Human Geography</i> (Regne Unit)	33
- <i>Journal of Geography in Higher Education</i> (Regne Unit)	32
- <i>Urban Geography</i> (EEUU)	28
- <i>Annals of the Association of American Geographers</i> (EEUU)	25
- <i>Journal of Historical Geography</i> (EEUU)	24
- <i>Transactions of the Institute of British Geographers</i> (Regne Unit)	21
- <i>Political Geography Quarterly</i> (Regne Unit)	18
- <i>Economic Geography</i> (EEUU)	16
- <i>Geography</i> (Regne Unit)	16
- <i>The Canadian Geographer</i> (Canadà)	15
- <i>Geojournal</i> (EEUU)	12
- <i>New Zealand Geographer</i> (Nova Zelanda)	12
- <i>Journal of Geography</i> (EEUU)	10
- <i>Australian Geographical Studies</i> (Austràlia)	9
- <i>Geographical Review</i> (EEUU)	9
- <i>Ecumene. Environment, Culture and Meaning</i> (Regne Unit)	6
- <i>Pacific Viewpoint</i> (Nova Zelanda)	6
- <i>Geographical Analysis</i> (EEUU)	4
- <i>The Geographical Journal</i> (Regne Unit)	4
- <i>Australian Geographer</i> (Regne Unit)	3
- <i>Teaching Geography</i> (Regne Unit)	2
- <i>Environment and Planning C</i> (Regne Unit)	1
- <i>New Zealand Journal of Geography</i> (Nova Zelanda)	1
- <i>Soviet Geography/Post Soviet Geography</i> (EEUU)	1
 Revistes de parla francesa i àrea mediterrània	
- <i>Documents d'Anàlisi Geogràfica</i> (Espanya)	73
- <i>Cahiers de Géographie du Québec</i> (Canadà)	24
- <i>Espace, Population, Sociétés</i> (França)	17
- <i>Anales de Geografía de la Universidad Complutense</i> (Espanya)	8

- <i>Trabajos de Geografía</i> (Espanya)	7
- <i>Norois</i> (França)	5
- <i>Cuadernos de Geografía</i> (Espanya)	3
- <i>Estudios Geográficos</i> (Espanya)	3
- <i>Bulletin du Centre d'Etudes Regionales et d'Amenagement</i> (França)	2
- <i>Revue Geographique des Pyrenees et du Sud-ouest</i> (França)	2
- <i>Rivista Geografica Italiana</i> (Itàlia)	2
- <i>Treballs de la Societat Catalana de Geografia</i> (Espanya)	2
- <i>Acta Geographica</i> (França)	1
- <i>Annales de Geographie</i> (França)	1
- <i>Bulletin de l'Association de Geographes Françaises</i> (França)	1
- <i>Bulletin de la Societé Languedocienne de Géographie</i> (França)	1
- <i>Espaces et Sociétés</i> (França)	1
- <i>Geographie Sociale</i> (França)	1
- <i>Revue de Geographie du Maroc</i> (Marroc)	1

Revistes publicades en països escandinaus i d'Europa Central

- <i>Geografisch Tijdschrift</i> (Holanda)	27
- <i>Nordisk Samhallsgeografisk Tidsskrift</i> (Noruega)	16
- <i>Dokumente und Informationen zur Schweizerischen</i> (Suïssa)	11
- <i>Geografie</i> (EEUU)	11
- <i>Geographica Helvetica</i> (Suïssa)	11
- <i>Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie</i> (Holanda)	8
- <i>Geografie-Educatief</i> (EEUU)	7
- <i>Geografiska, Annaler serie B. Human Geography</i> (Suècia)	6
- <i>Norks Geografisk Tidsskrift</i> (Noruega)	4
- <i>Terra. Journal of the Geographical Society of Finland</i> (Finlàndia)	4
- <i>Actas Universitatis Carolinae: Geographica</i> (República Txeca)	1
- <i>Die Erde</i> (Alemanya)	1
- <i>Geographische Zeitschrift</i> (Alemanya)	1
- <i>Pettermanns Geographische Mitteilungen</i> (Suïssa)	1

Revistes publicades en països del Tercer Món

- <i>Boletim de Geografia Teoretica</i> (Brasil)	13
- <i>Eure</i> (Xile)	4
- <i>Boletín de Estudios Geográficos</i> (Argentina)	1
- <i>Espacio y Desarrollo</i> (Perú)	1
- <i>Geografia</i> (Brasil)	1
- <i>Geoitismo</i> (Costa Rica)	1
- <i>Revista de Geografia Norte Grande</i> (Xile)	1
- <i>The Indian Geographical Journal</i> (Índia)	1
- <i>The Indonesian Journal of Geography</i> (Indonèsia)	1
- <i>Transactions of the Institute of Indian Geographers</i> (Índia)	1

Quadre 2. Percentatge d'autors/es segons sexe. Articles i ressenyes de llibres (1985-1996)

		dones	homes	mixtes
Revistes de parla anglesa	<i>articles</i>	76.8	17.7	5.4
	<i>ressenyas</i>	82.2	17.3	0.5
Revistes de parla francesa i àrea mediterrània	<i>articles</i>	87.4	6.3	6.3
	<i>ressenyas</i>	81	19	0
Revistes publicades en països escandinaus i d'Europa Central	<i>articles</i>	76.4	16.6	7
	<i>ressenyas</i>	62	38	0
Revistes publicades en països del Tercer Món	<i>articles</i>	94.8	5.2	0
	<i>ressenyas</i>	100	0	0
Total	<i>articles</i>	79.5	14.9	5.6
	<i>ressenyas</i>	80.5	19.1	0.4

S'observa una forta concentració de l'autoria dels articles, és a dir que els autors i autores que escriuen a partir de l'enfocament de gènere s'han especialitzat força en la corresponent temàtica. Des del 1985 al 1996 s'han identificat 663 noms diferents i la majoria dels autors i autores han publicat una sola referència (article o ressenya) però un 25% n'han publicat més d'una. També el 23% del total de referències han estat escrites per tant sols 17 persones de les que 16 són dones i només 3 d'aquestes dones són de fora del món anglosaxó. El predomini anglosaxó en aquest terreny és evident.

Evolució temporal de les publicacions i la seva distribució regional

L'evolució temporal de les publicacions mostra un creixement molt lent fins 1981 (Quadre 3). A partir d'aquesta data el creixement és més acusat i sostingut, degut, entre altres raons, a l'impacte de la creació del Grup de Geografia i Gènere dins de l'Institut de Geògrafs Britànics, que va ser important no només a Gran Bretanya sinó també a altres països europeus. Un punt d'inflexió notable es situa a l'entorn del 1988 (fet lligat probablement a la repercussió de la creació de l'esmentat Grup de Geografia i Gènere de la UGI), i un altre, encara més important al 1993, data a partir de la qual el creixement de les publicacions sobre gènere és quasi exponencial.

Per entendre aquesta evolució és molt important el pes dels números monogràfics ja que en ells es troba quasi la meitat de tots els articles. Ara bé, aquest pes està distribuït de forma irregular entre els grups de revistes. Cal destacar que és molt menys important a les revistes dels països de parla anglesa (el 18% dels articles), fet que reflecteix que l'enfoc de gènere està molt més establert en aquests països ja que els articles van apareixent de forma continuada. En canvi, en els altres grups de revistes els temes de gènere tot sovint es publiquen a batzegades i en relació amb la publicació de números monogràfics que representen el 64,5% dels articles a les revistes de parla francesa i de l'àrea medi-

Quadre 3. Evolució del total de referències (1971-1995)

Anys 70	n. ref.	Anys 80	n. ref.	Anys 90	n. ref.
		1980	8	1990	80
1971	1	1981	4	1991	99
1972	0	1982	21	1992	86
1973	5	1983	16	1993	88
1974	4	1984	25	1994	162
1975	2	1985	22	1995	183
1976	1	1986	31		
1977	4	1987	52		
1978	11	1988	39		
1979	4	1989	91		

terrània, el 54% a les revistes del Tercer Món, i el 48% als països escandinaus i d'Europa central. Cal dir que, tot sovint, la publicació de números monogràfics va molt lligada a la voluntat política dels consells de redacció per a potenciar aquesta temàtica en revistes que no han publicat gaire sobre el tema.

Si fem un *ranking* de les revistes segons el nombre total de referències de gènere tenim que les 20 primeres són totes del món anglosaxó amb tres excepcions, una d'Espanya, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, i dues de França, *Cahiers de Géographie du Québec*, i *Espace, Population et Société*. Entre les revistes en anglès (i deixant de banda *Gender, Place and Culture* que es publica des del 1994 i que és monogràfica del tema) cal destacar l'important nombre d'articles i ressenyes a revistes tan prestigioses com *Environment and Planning D*, i *Professional Geographer*, sobretot si es té en compte que no han editat números monogràfics sobre el tema (el qual vol dir que publiquen de forma continuada sobre aquesta temàtica).

Entre les revistes centre-europees i nòrdiques cal destacar el paper que han jugat la noruega *Nordisk Samhall Geografisk* i l'holandesa *Geografisch Tijdschrift*. En el cas de les revistes publicades en francès o en la zona mediterrània, no és d'extranyar que el 70% del total de les referències es concentrin en les tres revistes ja mencionades i que es trobaven entre les primeres del *ranking* global, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, *Espace, Population et Sociétés*, i *Cahiers de Géographie du Québec*. Aquesta concentració de publicacions de gènere en poques revistes també es dona (i de forma més acusada) al grup dels països del Tercer Món on destaca la revista brasilera *Boletim de Geografia Teorètica* que ha publicat dossiers monogràfics sobre el tema.

Aproximació als temes estudiats

Una part molt interessant de l'anàlisi és la classificació temàtica dels articles ja que ens indica per on van els interessos d'aquest nou enfocament; cal dir també que el gènere és un enfocament que es podria anomenar transversal i no sectorial, és a dir que té aplicació en la majoria de les subdisciplines de la geografia. Originalment es van classificar els articles en vint temes però s'han agrupat en vuit per tal de simplificar la presentació dels resultats: 1) **teoria** (inclou conceptes i metodologia), 2) **estat de la qüestió**, 3) **ensenyament** (inclou currículum feminista), 4) **mercat de treball** (inclou activitats d'indústria,

Quadre 4. Classificació temàtica (1985-1996)

Agrupació temàtica final	Grups temàtics originals	%
Teoria	<i>Teoria i conceptes, metodologia</i>	16.5
Estats de la qüestió	<i>Estats de la qüestió</i>	10.7
Ensenyament	<i>Ensenyament i currículum feminista</i>	4.4
Mercat de treball	<i>Mercat de treball, activitats industrials, serveis, turisme i lleure</i>	19.3
Estudis urbans	<i>Ciutat, vida quotidiana, pobresa i marginació, polítiques en àrees urbanes</i>	19.4
Estudis rurals	<i>Món rural, desenvolupament, medi ambient</i>	15.6
Estudis de població	<i>Població, demografia, salut</i>	7.5
Sexualitat	<i>Sexualitat, masculinitat</i>	6.2

serveis, turisme i lleure), 5) **temes urbans** (inclou pobresa i marginalització a les ciutats), 6) **temes rurals** (inclou desenvolupament i mediambient al món rural), 7) **població** (inclou també demografia i salut), 8) **sexualitat** (inclou masculinitat)⁴.

Pel que fa al període 1985-1996 i per el total de tots els grups regionals de revistes, el tema que més destaca és el dels estudis urbans amb un 19.4% del total dels articles, juntament amb la temàtica del mercat de treball amb un 19.3%. El pes dels articles sobre teoria i mètodes els segueix d'aprop (amb un 16,5 %), així com també el de món rural, medi i desenvolupament (Quadre 4). No s'ha considerat necessari presentar les taules detallades de l'evolució temporal de les diferents temàtiques, però sí que cal destacar el creixement notori i sostingut al llarg de tot el període dels articles sobre teoria, mercat laboral, ciutat i temes rurals. És també important destacar la irrupció recent de noves temàtiques como la de la sexualitat i masculinitat, que apareix molt tard (a partir del 1989) però amb molta força; també els temes del grup de població han crescut de forma notòria a partir del 1989. Si utilitzéssim la classificació original desagregada que s'ha mencionat abans, es podria observar que hi han també altres noves temàtiques que creixen de forma important, la de turisme, viatges i oci a partir del 1990 i la temàtica de la salut a partir del 1992.

Però degut al pes de les **revistes en anglès** (que introdueix un fort biaix als totals) aquesta panoràmica global amaga diferències regionals entre els quatre grups de revistes que indiquen prioritats diferents en la selecció de temàtiques i per tant apunten a models diferents en la pràctica de la geografia del gènere per àmbits territorials (Quadre 5). Com era d'esperar, la distribució de temes que es troba en les revistes en anglès s'assembla força a la general (degut al seu pes específic en els totals) però , tot i això, cal destacar com element diferenciador la importància del percentage dels articles sobre teoria, conceptes i mètodes (més del doble que a la majoria dels grups) que enllaça amb l'interès enorme que hi ha en els últims quinze anys per la teorització i cert nivell d'abstracció en la geografia angloxasona (i no només en la geografia del gènere). Un altre element diferenciador interessant és l'interès pels temes de sexualitat i masculinitat, pràcticament inexis-

⁴ Qualsevol classificació temàtica comporta moltes limitacions i aquesta és clar que no ens diu res sobre el paradigma metodològic del article en qüestió. Per exemple, és evident que a partir d'aquesta classificació no es pot saber quants articles poden ser classificats com postmodernistes però sí que es pot saber quants ho poden ser com "mercat de treball i activitat".

Quadre 5. Percentatge d'articles per grups temàtics i grups de revistes.

	Revistes de parla anglesa	Revistes de parla francesa i àrea mediterrània	Revistes publicades en països escandinaus i d'Europa Central	Revistes publicades en països del Tercer Món	Total
Teoria	19.4	9.7	13.9	8.3	16.5
Estats de la qüestió	9.7	15.7	11.3	0	10.7
Ensenyament	5.7	1.5	3.7	0	4.4
Mercat de treball	17.2	22.5	26.5	16.6	19.3
Estudis urbans	18.3	20.3	20.2	33.3	19.4
Estudis rurals	13.4	20.3	8	29.1	15.6
Estudis de població	7.7	7.5	14.5	12.5	7.5
Sexualitat	8.3	2.2	2.5	0	6.2
Totals	100	100	100	100	100

tents als altres grups regionals. Així mateix, és l'únic àmbit regional on destaca el tema de l'ensenyament de la geografia del gènere.

Un dels elements diferenciadors de les **revistes en francès i de l'àrea mediterrània** és el pes que tenen els articles sobre estat de la qüestió que són els que normalment informen sobre el desenvolupament de la perspectiva de gènere, en general, al món anglosaxó que és on es va originar aquest enfocament. Aquest tipus d'articles acostumen a trobar-se en les etapes inicials dels desenvolupaments d'una nova perspectiva i, tot i la innegable utilitat d'aquesta pràctica, aquest alt percentatge ja ens indica una certa dependència teòrica-metodològica d'aquestes revistes de la geografia anglosaxona. També cal destacar la importància del estudis sobre món rural, sobre tot si es compara amb les revistes en anglès i amb les dels països nòrdics i centre-europeus, i això és indicatiu de la importància del context regional en l'elecció dels temes, ja que als països mediterranis la tradició d'estudis rurals ha estat molt forta fins molt recentment.

El rol que també juga el context regional en la selecció de temes és força clar en les **revistes del tercer grup** -en particular en les escandinaves-, on ocupa un lloc notori el tema de l'ocupació i el mercat de treball. L'alta participació de la dona en el mercat laboral i l'interès per les polítiques de l'estat del benestar d'aquest grup de països, sobre tot des de la segona guerra mundial, probablement poden explicar aquest biaix.

En el grup de **revistes del Tercer Món**, i en particular en les llatinoamericanes, destaca fortament el tema dels estudis urbans (i sobre tot el subtema de la participació de les dones en els moviments socials de base a la ciutat). En cap altre grup de revistes es troben aquests temes i això clarament reflecteix la realitat de la vida política i social a les ciutats d'Amèrica Llatina. Cal també destacar el pes dels articles sobre temes rurals (amb un pes superior i tot a l'observat en el grup de revistes mediterrànies), fet que es pot explicar per l'encara forta tradició ruralista en la geografia local d'aquest països així com per la importància que encara avui en dia té el món rural (fets que ens tornen a confirmar la importància del lloc i del context en la prioritització dels temes a estudiar).

CONSIDERACIONS FINALS

La "normalització" dels estudis de gènere en la pràctica de la nostra disciplina comença a ser ja una realitat ben tangible en la geografia internacional de final de segle tot i que aquesta normalització s'ha completat només als països anglosaxons. I si és ben cert que en la breu història d'aquest enfocament s'han fet servir diversos paradigmes geogràfics cal remarcar la importància específica que ha tingut aquesta perspectiva en els treballs de la geografia radical als anys 80 i en el debat postmodernista de la dècada dels 90. La incorporació recent de les idees sobre la teoria de la diferència conviden a estudiar la complexitat de les experiències de la vida de les "dones" (i no de la "dona") i a l'estudi de la masculinitat en relació a l'espai i l'entorn. I la discussió sobre la diferència i sobre el significat del llenguatge ha impulsat també l'anàlisi de les qüestions de la identitat i la representació. Així, el valuós bagatge teòric i metodològic que la geografia del gènere (i/o geografia feminista) ha desenvolupat fins ara pot contribuir a fer que la geografia estigui més preparada per a respondre a les demandes que el pròxim futur planteja i per ajudar a construir una societat més pluralista i més equitativa en la relació entre homes i dones.

L'anàlisi bibliomètrica ha detectat una influència aclaparadora de la geografia del gènere dels països de parla anglesa (que es dona en altres camps de la geografia i de les ciències socials) però també s'ha detectat que hi ha diferències perceptibles quant als temes i a l'enfocament en els quatre grups de revistes estudiats, i, per tant, és clar que estan emergint diferents models de geografia del gènere, també des d'una perspectiva territorial. Es a dir, el context regional ha adaptat les influències anglosaxones originals i ha fet sorgir diferents estils acadèmics i diferents repertoris temàtics que es poden "situar" en els quatre contextos regionals analitzats. El debat teòric-metodològic en què es troba la geografia contemporània ens hauria d'esperonar a ser més sensibles a les qüestions de la representació i de qui parla en nom de qui. En definitiva, l'acceptació de la pluralitat faria més possible els intercanvis i l'hibridació d'estils intel·lectuals i d'enfocaments, procés que portaria a una geografia del gènere (o geografies del gènere) més oberta/es, i en definitiva, més enriquidora/es per a la geografia en general.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDRÉ, I. M. (1989): *O trabalho das mulheres em Portugal: o mercado de trabalho e a reprodução social*, Universitat de Lisboa, Centre d'Estudis Geogràfics.
- BAYLINA, M. (1997): Metodología cualitativa y estudios de geografía y género, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 30, pp. 123-138
- BENERIA, L. (1992): Comptabilitzant el treball de les dones: una avaluació del progrés de dues dècades, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 22, pp. 91-113
- BONDI, L. (1990): Progress in geography and gender: feminism and difference, *Progress in Human Geography*, 14(3), pp. 428-236
- BOWLBY, S. (1989): Geografía feminista en Gran Bretaña: una década de cambio, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, pp. 15-29
- BURGESS, J. et al., (1987): *The double bind: Asian women's experience in public open space*, London, University College (mimeografiat).
- CABALLÉ, A. (1997): Aproximación al marco teórico y metodológico en la investigación de geografía del género, *Cuadernos Geográficos*, 27, pp. 7-28

- CÀNOVES, G. (1995): Estructura familiar i treball de la dona a l'agricultura: el cas d'Osona i el Baix Empordà, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, pp. 53-71
- CLOS, I. (1986): El viatge al treball a Barcelona i entorn, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 8-9, pp. 25-38
- COUTRAS, J. & FAGNANI, J. (1989): Sexes et espace, *Espace, Populations et Societé*, 1, pp. 11-14
- CORTESI, G. (1996): Si può parlare di una geografia del genere in Italia?. In: G. CORTESI & M. L. GENTILESCHI, eds., *Donne e geografia: studi, ricerche, problemi*, pp. 25-41 Milano: Franco Angeli.
- CHOUINARD, V. & GRANT, A. (1995): On being not even anywhere near the project, *Antipode*, 27 (2), pp. 137-166
- DÍAZ, M. A. (1989): Movilidad femenina en la ciudad. Notas a partir de un caso, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, pp. 219-239
- FAHEY, S. (1989): The intersection of emerging class and gender relations: theory, method and a case study from Papua New Guinea, comunicació presentada en el *Commonwealth Geographical Bureau Workshop on Gender and Development*, Universitat de Newcastle-upon-Tyne, abril (mimeografiat).
- FOLGUERA, P. (1982): La presión del espacio urbano sobre la actividad de la mujer: espacio interior y exterior, *Estudios territoriales*, 5, pp. 107-124
- FOORD, J. & GREGSON, N. (1986): patriarchy: towards a reconceptualisation", *Antipode*, 18 (2), pp. 186-211
- FOSBERG, G. (1990): On feminism and geography in Sweden. *Nordisk Samhallsgeografisk Tidskrift*, 11, pp. 117-125
- GARCÍA BALLESTEROS, A. ed. (1986): *El uso del espacio cotidiano*, Madrid, Universidad Autónoma.
- GARCIA RAMON, M. D. (1983): Acerca del concepto de paradigma y la evolución de la geografía humana, *Actas del Coloquio Euskal Herria-Catalunya*, Insituto Geográfico Vasco, San Sebastián, pp. 41-44
- GARCIA RAMON, M. D. (1989): Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana, *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 9, pp. 27-48
- GARCIA RAMON, M. D. et al., (1995): *Mujer y agricultura en España: Trabajo, género y contexto regional*, Vilassar de Mar (Barcelona), Oikos-Tau.
- GILBERT, A. (1987): La géographie féministe et la science, *Cahiers de Géographie de Quebec*, 0, pp. 287-291
- HADJIMICHALIS, C. & VAIYOU, D. (1987): La evolución del desarrollo desigual y las formas de reproducción social en Grecia, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 10, pp. 5-23
- HANSON, S. & HANSON, P. (1980): Travel-activity patterns of urban residents: dimensions and relationships to sociodemographic characteristics, *Economic Geography*, 57 (4), pp. 291-299
- HANSON, S. & PRATT, G. (1995): *Gender, Space and Work*, London, Routledge.
- HARAWAY, D. (1995): Conocimientos situados: la cuestión científica en el feminismo y el privilegio de la perspectiva parcial, In: HARAWAY, D., *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinención de la naturaleza*, pp. 313-346, València, Ed. Càtedra.
- HARDING, S. (1993): Rethinking standpoint epistemology. In: L. ACOFF & E. PORTER, eds. *Feminist epistemologies*, London, Routledge.
- JACKSON, P. (1991): The cultural politics of masculinity: towards a social geography, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16 (2), pp. 199-213

- JONES III, J. P., NAST, H. J., and ROBERTS, S. M. (1997): Thresholds in feminist geography: difference, methodology, representation. In: J. P. JONES, H. J. NASH, and S. M. ROBERTS, eds., *Thresholds in feminist geography: difference, methodology, representation*, pp. XIX-XXXIX. Oxford: Rowman & Littlefield.
- KARSTEN, L. & MEERTENS, D. (1991-92): La geografia del gènere: sobre visibilitat, identitat y relaciones de poder, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, pp. 181-193
- KOFMAN, E. (1988): Géographie et genre, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 15, pp. 189-193
- HANSON, S. (1992): Geography and feminism: worlds in collision? *Annals of the Association of American Geographers*, 31 (3), pp. 569-586 (traduit al castellà a P. Zusman, ed. *Gènere, Espacio y Sociedad*, Dossier de Lecturas, Curs de Tercer Cicle, 1997-98. Programa de Doctorat en Geografia Humana, pp. 17-48).
- MASSEY, D. (1995): Masculinity, dualisms and high technology, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20, pp. 487-499
- LITTLE, J. et al., (eds.) (1988): *Women in cities: Geography and gender in the urban environment*, Basingstoke, MacMillan.
- Mc DOWELL, L. & MASSEY, D. (1984): A woman's place? In D. MASSEY ed. *Geography matters*, Cambridge University Press & The Open University, (traduit al castellà a P. Zusman, ed. *Gènere, Espacio y Sociedad*, Dossier de Lecturas, Curs de Tercer Cicle, 1997-98. Programa de Doctorat en Geografia Humana, pp. 128-147).
- Mc DOWELL, L. (1992): "Doing gender: feminism, feminists and research methods in human geography", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, pp. 399-416 (traduit al castellà a P. Zusman, ed. *Gènere, Espacio y Sociedad*, Dossier de Lecturas, Curs de Tercer Cicle, 1997-98. Programa de Doctorat en Geografia Humana, pp. 49-83).
- Mc DOWELL, L. (1993a): Space, place and gender relations: Part I. Feminist empiricism and the geography of social relations. *Progress in Human Geography*, 17 (2), pp. 157-179
- Mc DOWELL, L. (1993b): Space, place and gender relations: Part II. Identity, difference, feminist geometries and geographies. *Progress in Human Geography*, 17 (3), pp. 305-318
- MONK, J. & HANSON, S. (1989): Temes de geografia feminista contemporània, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, pp. 31-50
- MONK, J. (1996): El lloc compta. Perspectives internacionals comparades sobre la geografia feminista, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, pp. 245-256
- MONK, J. & GARCIA RAMON, M. D. (1996): Placing women of the European Union, In M. D. GARCIA RAMON & J. MONK, *Women of the European Union: the politics of work and daily life*, London, Routledge.
- NORWOOD, V. & MONK, J. (1987): *The desert is no lady: Southwestern landscapes in women's writing and art*, New Haven, Yale University Press.
- PALM, R. & PRED, A. (1974): A time-geographic perspective on problems of inequality for women, *IURD University of California-Berkeley Working Paper*, 236 (traduit al castellà a M. D. GARCIA RAMON ed. *Teoría y método en geografia humana anglosajona*, Barcelona, Ariel pp. 107-131
- PEAKE, L. (1989): The challenge of feminist geography. *Journal of Geography in Higher Education*, 13 (1), pp. 85-121
- PRATS, M. (1997): *Temps i vida quotidiana de les dones de Barcelona*, Tesi de Doctorat, Universitat Autònoma de Barcelona (mimeografiada).
- PRATT, G. (1981): The house as an expression of social worlds In J. DUNCAN ed. *Housing and identity: cross-cultural perspectives*, London, Croom Helm.

- PRATT, G. (1992): *Feminist geography*. *Urban Geography*, 13 (4), pp. 385-391
- PROFESSIONAL GEOGRAPHER (1994): 46 (1) Dossier sobre mètodes qualitatiu i gènere.
- PROFESSIONAL GEOGRAPHER (1995): 47 (4) Dossier sobre mètodes quantitatiu i gènere.
- ROSE, G. (1993): *Feminism and Geography: The limits of geographical knowledge*, Cambridge, Polity.
- SABATÉ, A. & TULLA, A. (1992): Geografía y género en España: una aproximación a la situación actual, In: BOSQUE MAUREL, J. et al., eds., *La geografía en España (1970-1990)*, pp. 277-283, Madrid: Fundación BBV.
- SABATÉ, A. (1993): Industria rural en Toledo: la incorporación de las mujeres al mercado de trabajo, *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 12, pp. 277-288
- SABATÉ, A., RODRÍGUEZ, J. M. & DÍAZ, M. A. (1995): *Mujeres, espacio y sociedad: hacia una geografía del género*, Madrid, Síntesis.
- SOLSONA, M. (1989): El problema de la medición del trabajo de la mujer, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, pp. 149-169
- VAIOU, D. (1995): El treball de les dones i la vida quotidiana *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, pp. 219-239
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (IBG) (1984): *Women and Geography. An Introduction to Feminist Geography*, Londres, Hutchinson & Exploration in Feminism Collective.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (Royal Geographical Society & IBG) (1997): *Feminist Geographies. Explorations in Diversity and Difference*, Essex, Longman.

